

УДК 657

DOI: [http://dx.doi.org/10.26642/pbo-2019-1\(42\)-58-63](http://dx.doi.org/10.26642/pbo-2019-1(42)-58-63)

Т.М. Паянок, к.е.н., доц.

Університет державної фіскальної служби України

Система внутрішнього контролю дебіторської заборгованості: напрями вдосконалення

Досліджено основні етапи внутрішнього контролю дебіторської заборгованості, а саме: попередній, поточний і підсумковий. Запропоновано методику рейтингової оцінки потенційних покупців, яка збільшить ефективність попереднього контролю. В її основі групування інтегральної оцінки, яке розподіляє покупців та замовників за критерієм довіри. Надано перелік показників, які кожний суб'єкт господарювання може адаптувати для власних потреб із врахуванням особливостей виробництва. Розроблена організаційно-методична модель внутрішнього контролю по розрахунках з покупцями та замовниками детально описує: об'єкти контролю, джерела інформації, методичні прийоми, узагальнення результатів і реалізацію прийнятих рішень. Детально прописано функціональні обов'язки відділів підприємства, які пов'язані із виникненням, накопиченням і усуненням дебіторської заборгованості. Розглянуті у статті методики мають прикладний аспект, вони можуть: швидко адаптуватися для перевірки інших активів підприємства, будуть корисними для вдосконалення внутрішнього контролю на підприємстві.

Ключові слова: етапи внутрішнього контролю; рейтингова методика оцінки покупців; організаційно-методична модель дебіторської заборгованості; інтегральна оцінка; варіаційний розмах.

Актуальність теми. Будь-яке підприємство потребує значних обсягів оборотних коштів для здійснення своєї фінансово-господарської діяльності. Вчасне отримання коштів за товар, виконані роботи та послуги дає можливість нарощувати виробництво, оновлювати основні засоби, вчасно розраховуватися за власними зобов'язаннями тощо. Дебіторська заборгованість вилучає оборотні кошти підприємства з виробництва, тому зменшення її розмірів сприяє зростанню платоспроможності суб'єкта господарювання. Ефективність роботи підприємства напряму залежить від наявності вільних обігових коштів, які забезпечують його поточну діяльність. У таких умовах особливо зростає роль детального аналізу дебіторської заборгованості, своєчасного її повернення та попередження виникнення безнадійних боргів, що є підґрунтям для прийняття ефективних управлінських рішень та визначає актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні вимагає проведення комплексної оцінки дебіторської заборгованості із поєднанням різних методів аналізу, які науковці адаптують до практичного впровадження. Так у дослідженні Т.В. Барановської і В.В. Ковальчук визначено основні завдання та об'єкти контролю розрахунків з покупцями, розроблено методику внутрішньогосподарського контролю, яка дозволяє оцінити поточний стан і тенденції розвитку комерційної, виробничої та фінансової складових діяльності підприємства, визначити слабкі місця в управлінні розрахунками з покупцями, виокремити проблеми та з'ясувати причини і джерела їх виникнення [1]. Закревська О.Ю. детально характеризує методи списання безнадійних боргів, їх переваги і недоліки. Визначає, що для торгівельних підприємств оптимальним є щомісячне нарахування резерву сумнівних боргів за способом визначення середньої питомої ваги, списаної протягом періоду по дебіторській заборгованості [5]. Пілецька С.Т. застосовує інтегровану регресійну модель для визначення стадії розгортання кризового процесу за фінансово-економічним станом і типом економічної стійкості, на основі використання множинного регресійного моделювання. Для здобуття інтерпретації ключового показника оцінки фінансово-економічного стану підприємства вчена використовує п'ятибальну шкалу Харрінгтона [7]. Савченко А.М. у своїй роботі пропонує етапи дослідження дебіторської заборгованості, які поєднують методику фінансового та кореляційного аналізів, логічним завершенням якої була б побудова регресійної моделі з метою кількісної оцінки впливу на дебіторську заборгованість факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ [8]. Стригуль Л.С. також поєднує економетричний і фінансовий аналізи, і зазначає, що за фінансовими коефіцієнтами, що мають слабку кореляційну залежність, проводиться ранжування інвестиційної привабливості підприємств [9]. Федорченко О.Є. проводить кількісний і якісний аналіз динаміки та стану дебіторської заборгованості, пропонує застосовувати рейтингову оцінку складових дебіторської заборгованості, нею розроблений якісний ABC- та XYZ-аналізи [10]. Проведені дослідження не повною мірою відображають можливості внутрішнього контролю, що і зумовило написання цієї статті.

Метою дослідження є удосконалення етапів внутрішнього контролю дебіторської заборгованості суб'єкта господарювання.

Викладення основного матеріалу. Контрольований розмір дебіторської заборгованості як позитивно впливає на діяльність суб'єкта господарювання (заохочення до збільшення об'ємів продажу; налагодження тривалих договорів щодо поставки товарів, робіт, послуг; розширення зони впливу на ринку; прискорення реалізації готової продукції, що призводить до зменшення витрат на її обслуговування та утримання тощо), так і негативно (вилучення готівкових коштів з виробництва; виникнення ризику непогашення боргів і зобов'язань з боку покупців; виникнення додаткових витрат на судові процеси, втрата теперішньої вартості за довгостроковими боргами, які знецінюються під впливом інфляційних процесів, і, як наслідок, зниження рентабельності виробництва – заниження прибутку). Приймаючи рішення щодо управління дебіторською заборгованістю, необхідно зважувати прямі вигоди від неї та прямі втрати.

Для ефективного управління дебіторською заборгованістю підприємство має здійснювати її внутрішній контроль, а саме: попередній, поточний і підсумковий. На попередньому контролі оцінюються платоспроможність потенційних покупців з метою зниження ризиків непогашення дебіторської заборгованості. Серединська В.М., Загородна О.М. і Федорович Р.В. [3, с. 426–427] розробили перелік основних критеріїв оцінки надійності покупця, до них увійшли евристичні показники, тобто якісні критерії, які базуються на експертних оцінках і фінансово-аналітичні – це коефіцієнти ліквідності, незалежності та платоспроможності. Оцінювання здійснюють за даними фінансової звітності підприємства та перевірених даних ринкових експертів. Інтегральний показник знаходиться за допомогою методу сум – це загальна сума набраних балів, за якої кредитоспроможність покупця є хорошою, задовільною і низькою. Ще на початковому етапі продавець має думати про наслідки для нього, за кожним клієнтом повинна складатися історія розвитку його бізнесу на ринку, на основі якої будується рейтинг покупців, яким безпечно продавати продукцію в борг. Визначається репутація суб'єкта господарювання, стабільність в отриманні прибутку, якість продукції, надання робіт і послуг, склад його власної поточної і довгострокової заборгованостей.

Пропонуємо власну методику рейтингової оцінки потенційних покупців, перевагою якої є застосування показників, що мають різні одиниці виміру. В її основі лежить стандартизація всіх показників за допомогою варіаційного розмаху, розрахованого за [4, с. 88, 90]:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}, \quad (1)$$

де x_{ij} – індивідуальне значення в ряду спостереження; x_{\min} – мінімальне значення в ряду спостереження; x_{\max} – максимальне значення в ряду спостереження.

Зазначена формула використовується для стимуляторів, тобто показників зростання, властивості яких позитивно впливають на економічний процес, наприклад, розмір чистого доходу від реалізації товарів робіт, послуг; вартість основних засобів; сума грошових коштів; термін функціонування на ринку, показники платоспроможності, ліквідності, фінансової стійкості, ділової активності, рентабельності тощо.

У рейтингову оцінку можна включати і дестимулятори – це показники зростання, властивості яких призводять до негативних явищ в економіці, наприклад, дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги; дебіторська заборгованість за розрахунками з бюджетом; довгострокові та короткострокові кредити банків; кредиторська заборгованість з постачальниками та підрядниками; випадки уникнення від оподаткування; отримання збитків від операційної діяльності; кількість судових процесів пов'язаних із фінансово-господарською діяльністю суб'єкта господарювання тощо. Оскільки вказані показники мають зворотній напрям впливу, то необхідно при використанні (1) знайти їх обернену величину:

$$(x_{st} = 1 - x_{dst}, \text{ або } x_{st} = 1/x_{dst}).$$

Для розрахунку дестимуляторів можна використати [4, с. 88, 90]:

$$z_{ij} = \frac{x_{\max} - x_{ij}}{x_{\max} - x_{\min}}. \quad (2)$$

У Microsoft Excel зручно проводити такі розрахунки, він дає можливість опрацювати великі об'єми даних і знаходити максимальне і мінімальне значення кожного показника, а саме «Мастер функцій шаг 1 из 2» (знаходиться: « f_x Функция ...» → «Статистические» (вбудовані математичні функції).

Далі показники необхідно об'єднати в одну інтегральну оцінку. Можна використати середню арифметичну з множини показників, приведених до однієї основи за:

$$G_j = \frac{1}{m} \sum_1^m z_{ij}, \quad (3)$$

де z_{ij} – експертні оцінки, побудовані на основі спеціально створених шкал або стандартизовані у певний спосіб значення показників.

Якщо показники мають різну вагомість для аналітика, то кожному з них надається певна вага d_i . Інтегральна оцінка буде розраховуватися за формулою середньої арифметичної зваженої [4, с. 92]:

$$G_j = \sum_1^m z_{ij} d_i, \quad (4)$$

де d_i – вага i -ої ознаки, $\sum d_i = 1$.

На наступному етапі рейтингової оцінки проводиться ранжування усіх покупців за інтегральним значенням. Використовується Microsoft Excel, а саме «Анализ данных», знаходиться: «Данные» → «Анализ данных» → «Ранг и перцентиль». Якщо у вкладці «Данные» відсутній додаток «Анализ данных» його необхідно активізувати: «Файл» → «Параметры Excel» → «Надстройки» → «Перейти» → «Пакет анализа» поставити відмітку \checkmark → ОК.

Визначається ширина інтервалу і кількість груп сумлінності ведення бізнесу. Пропонується застосувати три рівні: абсолютно сумлінний партнер, сумлінний і несумлінний. Ширина інтервалу визначається за:

$$h = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{n}, \quad (5)$$

де x_{\max} – максимальне значення інтегрального показника, x_{\min} – мінімальне значення інтегрального показника, n – кількість груп.

Доцільно проаналізувати інтегральний показник за допомогою описової статистики, щоб охарактеризувати отриманий розподіл («Данные» → «Анализ данных» → «Описательная статистика» поставити відмітку \checkmark → ОК).

Результати такої рейтингової оцінки доцільно використовувати на етапі підписання договорів купівлі-продажу, що дозволить попереджати сумнівні операції з новими покупцями і замовниками. У подальшому, з метою оптимізації роботи відділу збуту, необхідно ввести в цю методику показник дестимулятор: виконання платіжної дисципліни, а саме термін прострочення платежів, сума сплачених штрафних санкцій тощо.

Поточний контроль дебіторської заборгованості безпосередньо пов'язаний із бухгалтерським обліком, який ґрунтується на виконанні платіжної дисципліни по підписаним договорам купівлі-продажу, субпідряду на виконання робіт. Модель внутрішнього контролю розрахунків з покупцями і замовниками наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Організаційно-методична модель внутрішнього контролю
по розрахунках з покупцями та замовниками

Об'єкти контролю					
укладені договори купівлі-продажу та субпідряду на виконання робіт	кількісне і якісне виконання робіт	первинний облік та облікова документація з відвантаження готової продукції та виконаних робіт		внутрішньогосподарський контроль	
Джерела інформації					
договори купівлі-продажу та субпідряду на виконання робіт	проектно-кошторис на документація	рахунок, накладна, товарно-транспорт на накладна, податкова накладна, акт виконаних робіт (наданих послуг)	виникнення дебіторської заборгованості за товари, роботи, послуги журнал 3, 6, відомість 3.1; її погашення: журнал 1, відомість 1.1, 1.2 Списання безнадійної дебіторської заборгованості, журнал 3, 5, 6, відомість 3.1 та позабалансовий рахунок 071	законодавчо-нормативна інформація, що регулює дебіторську заборгованість за товари, роботи, послуги, П(С)БО 10 «Дебіторська заборгованість»	стандарты державного фінансового контролю
Методичні прийоми контролю					
методичні прийоми фактичного контролю			методичні прийоми документального контролю		

фактична перевірка відвантаження продукції, виконання робіт	контрольні заміри фактичних витрат при здійсненні субпідрядних робіт	контроль визначення і обґрунтування цін на виконані роботи	контрольне вибіркове зіставлення	контрольний запуск сировини і матеріалів на виготовлення продукції	зустрічна перевірка первинних документів	логічна і економічна перевірка документів	перевірка суті і змісту первинних документів та порівняння із зведеними документами	перевірка на відповідність між первинними документами і обліковими регістрами	взаємний контроль операцій з дебіторською заборгованістю за товари, роботи, послуги	перевірка обґрунтованості кореспондуючих рахунків
Узагальнення і реалізація результатів контролю										
документування і аналітичне групування результатів контролю		нормативно-законодавче обґрунтування операцій з дебіторською заборгованістю за товари, роботи, послуги			систематизоване групування недоліків і оформлення акта контролю і ревізії		прийняття рішень за результатами контролю		контроль за виконанням прийнятих рішень	

Джерело: розроблено автором за даними [6]

Вона містить: об'єкти контролю, джерела інформації, методичні прийоми контролю, узагальнення результатів і контроль за реалізацією прийнятих рішень. Якісне управління дебіторською заборгованістю дасть можливість вчасно поповнювати обігові кошти суб'єкта господарювання. При цьому необхідно розуміти, що має бути комплексне супроводження цього виду заборгованості, в якому приймають участь відділи (бухгалтерія, юридичний і збуту) та керівництво (фінансовий директор і власник) підприємства (рис. 1).

Фінансовий директор або аналітик повинен володіти сучасними методиками аналізу та прогнозування, застосовувати не лише фінансово-економічні показники, а й регресійний аналіз. Вміти оцінювати зв'язки та силу впливу між дебіторською заборгованістю та факторами внутрішнього і зовнішнього середовища, знаходити резерви, які збільшать чистий дохід від реалізації товарів, робіт і послуг, інвестиційну привабливість суб'єкта господарювання. Економетричний аналіз часового ряду дасть можливість ефективно планувати, прогнозувати та оцінювати ризики щодо дебіторської заборгованості й визначати його вплив на прибуток. Зазначений підхід детально розглянуто С.М. Дячек і Є.В. Павловським на прикладі оцінки кредитної заборгованості в кредитному портфелі банків України. Ними застосовано кореляційно-регресійний аналіз, за результатами якого побудована економетрична модель. Вона дає можливість: спрогнозувати частку простроченої кредитної заборгованості у кредитному портфелі банків України, оцінити ефективність політики вітчизняного банківського сектору у сфері управління проблемними кредитами та встановити потребу в її коригуванні [2].

Прийняття рішення на підсумковому етапі має бути комплексним, власник підприємства має володіти детальними результатами попереднього і поточного контролю та економіко-математичного аналізу. При цьому необхідно зауважити, що важливим кроком є виконання прийнятих рішень і аналіз їх наслідків для суб'єкта підприємницької діяльності.

Рис. 1. Взаємодія і функція відділів підприємства при управлінні дебіторською заборгованістю

Висновки та перспективи подальших досліджень. Найбільш результативним є етап попереднього контролю, який дозволяє звести до мінімуму виникнення дебіторської заборгованості та взагалі запобігти її настанню. Запропонована методика рейтингової оцінки сумлінності платників податків має ряд переваг: по-перше, суб'єкт господарювання самостійно може вносити будь-які показники враховуючи галузеві особливості виробництва, по-друге, вона не потребує грошових затрат, її легко можна розраховувати в програмному середовищі Microsoft Excel; по-третє, її результати можна застосовувати при наданні відстрочення платежів або оптової знижки; також відпрацьовану методику можна застосовувати не лише при внутрішньому контролі дебіторської заборгованості, а й при аналізі постачальників і підрядників підприємства тощо. Запропонована організаційна модель внутрішнього контролю також універсальна. Вона містить каркас (об'єкти, джерела, методичні прийоми і узагальнення та реалізацію результатів), який зручно адаптувати для оцінки інших активів підприємства.

Наступним етапом дослідження є застосування описаних методик для: оцінки потенційних покупців і замовників конкретного суб'єкта господарювання, прогнозування рівня дебіторської заборгованості за допомогою множинної регресійної моделі, оцінки рівня ризику та виявлення резервів поповнення обігових коштів для забезпечення безперебійної діяльності підприємства.

Список використаної літератури:

1. Барановська Т.В. Обліково-контрольне забезпечення управління розрахунками з покупцями / Т.В. Барановська, В.В. Ковальчук // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2018. – № 3 (41). – С. 3–12.
2. Дячек С.М. Прогнозування частки простроченої кредитної заборгованості у кредитному портфелі банків України / С.М. Дячек, Є.В. Павловський // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2018. – № 1 (39). – С. 38–45.
3. Серединська В.М. Економічний аналіз : навч. посіб. // В.М. Серединська, О.М. Загородна, А.В. Федорович. – Тернопіль : Астон, 2010. – 624 с.
4. Єріна А.М. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. // А.М. Єріна, В.Б. Захожай, Д.Л. Єрін. – К. : ЦНЛ, 2004. – 212 с.
5. Закревська О.Ю. Проблеми бухгалтерського обліку дебіторської заборгованості у торговельних підприємствах / О.Ю. Закревська // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2015. – № 1 (31). – С. 143–154.
6. Мурашко В.М. Контроль і ревізія фінансово-господарської діяльності : навч. посіб. // В.М. Мурашко, Т.М. Сторожук, О.В. Мурашко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 311 с.
7. Пилецька С.Т. Оцінка фінансово-економічного стану підприємства в системі антикризового управління / С.Т. Пилецька // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : Економічна думка, 2016. – Т. 23. – № 2. – С. 139–145.
8. Савченко А.М. Аналіз дебіторської заборгованості підприємства за допомогою економіко-математичних методів / А.М. Савченко, Т.М. Паянок // Економіст. – 2017. – № 3. – С. 27–32.
9. Стригуль Л.С. Напрямки застосування кореляційно-регресійного аналізу та коефіцієнтного методу фінансового аналізу для оцінки інвестиційної привабливості підприємства / Л.С. Стригуль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/3499/1/Strygul_Napriamky%20zastosuvannia_2012.pdf.
10. Федорченко О.Є. Облік і аналіз розрахунків з дебіторами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.09 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами діяльності)» / О.Є. Федорченко. – К., 2009. – 23 с.

References:

1. Baranovs'ka, T.V. and Koval'chuk, V.V. (2018), «Oblikovo-kontrolne zabezpechennia upravlinnia rozrakhunkamy z pokupciamy», *Problemy teorii ta metodologii bukhgalterskoho obliku, kontroliu i analizu*, No. 3 (41), pp. 3–12.
2. Djachek, S.M. and Pavlovs'kyj, Je.V. (2018), «Prohnozuvannia chastyky prostrochenoi kredytnoi zaborhovanosti u kredytnomu portfeli bankiv Ukrainy», *Problemy teorii ta metodologii bukhgalterskoho obliku, kontroliu i analizu*, No. 1 (39), pp. 38–45.
3. Seredyns'ka, V.M., Zagorodna, O.M. and Fedorovych, A.V. (2010), *Ekonomichnyj analiz, navch. posib.*, Aston, Ternopil', 624 p.
4. Jerina, A.M., Zahozhaj, V.B. and Jerin, D.L. (2004), *Metodologija naukovykh doslidzen'*, navch. posib., CNL, K., 212 p.
5. Zakrevs'ka, O.Ju. (2015), «Problemy buhgalters'kogo obliku debitors'koi' zaborgovanosti u torgovel'nyh pidpryjemstvah», *Problemy teorii ta metodologii buhgalters'kogo obliku, kontroliu i analizu*, No. 1 (31), pp. 143–154.
6. Murashko, V.M., Storozhuk, T.M. and Murashko, O.V. (2003), *Kontrol' i revizija finansovo-gospodars'koi' dijal'nosti*, navch. posib., CUL, K., 311 p.
7. Pilec'ka, S.T. (2016), «Ocinka finansovo-ekonomichnogo stanu pidpryjemstva v systemi antykrizovogo upravlinnja», *Ekonomichnyj analiz, zb. nauk. prac'*, Ternopil's'kyj nacional'nyj ekonomichnyj universytet, Ekonomichna dumka, Ternopil', Vol. 23, No. 2, pp. 139–145.
8. Savchenko, A.M. and Pajanok, T.M. (2017), «Analiz debitors'koi' zaborgovanosti pidpryjemstva za dopomogou ekonomiko-matematychnyh metodiv», *Ekonomist*, No. 3, pp. 27–32.
9. Strygul', L.S., *Napriamky zastosuvannja koreljacijno-regresijnogo analizu ta koeficijentnogo metodu finansovogo analizu dlja ocinky investycijnoi' pryvablyvosti pidpryjemstva*, [Online], available at: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/3499/1/Strygul_Napriamky%20zastosuvannia_2012.pdf
10. Fedorchenko, O.Je. (2009), *Oblik i analiz rozrakhunkiv z debitoramy*, Abstract of kand. ekon. nauk dissertation, spec. 08.00.09 «Buhgalters'kyj oblik, analiz ta audyt (za vydamy dijal'nosti)», K., 23 p.

Паянок Тетяна Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управлінського обліку, бізнес-аналітики та статистики Університету державної фіскальної служби України.

Наукові інтереси:

- статистичний аналіз соціально-економічних процесів,
- моделювання податкових надходжень,
- прогнозування макроекономічних показників,
- обліково-аналітичне забезпечення управлінських рішень.